

EPOS VA TARIXIY ROMAN SILSILASI, OBRAZLAR UYG‘UNLIGI (“Alpomish” dostoni va “Yulduzli tunlar” romani qiyosi misolida)

G‘aybullayeva Madina Xusan qizi¹, Egamqulov Kamoliddin Samad o‘g‘li²

¹*ToshDO‘TAU talabasi*

²*Taqriz beruvchi, TAFU f.f.f.d,v.b.dotsenti*

Annotatsiya. Mazkur maqolada “Alpomish” dostonining epik syujeti va “Yulduzli tunlar” romanining tarixiy-hikoyaviy tafsilotlari taqqoslanadi. Tadqiqot bosh qahramonlar shajarasi, pog‘onali munosabatlar va qahramonlik xususiyatlarining avloddan-avlodga o‘tishini, shuningdek, doston va roman syujetlarining uyg‘unligini o‘rganadi.

Kalit so‘zlar: epos, roman, Alpomish, Bobur, qahramonlik, ziddiyat, dualizm.

O‘zbek adabiyotida epik an‘analarning shakllanishi va badiiy tafakkurning yuksalishida turli davrlarda yaratilgan asarlarning o‘rni beqiyosdir. Xususan, xalq og‘zaki ijodining durdonasi sanalgan “Alpomish” dostoniga hamda Pirimqul Qodirovning tarixiy mavzuda yaratilgan “Yulduzli tunlar” romaniga nazar tashlaganda, mazkur ikki asar o‘zbek xalqining qadriyatlari, dunyoqarashi va ma‘naviy merosini turlicha ko‘lamda, ammo o‘ziga xos uyg‘unlikda aks ettiradi. Birida alplik, sadoqat va vatanparvarlik xalq dostoniga xos obrazlar orqali talqin etilsa, ikkinchisida tarixiy shaxs - Zahiriddin Muhammad Boburning davlat qurish yo‘lidagi harakatlari, ruhiy kechinmalari va insoniy fazilatlari badiiy tasvir markaziga olinadi.

“Epos” - yunoncha “epos” - rivoyat, hikoya, qo‘shiq so‘zidan iborat bo‘lib, badiiy adabiyotda voqea, hodisani bayon qilish, hayotiy lavhaning tafsilotlarini ifodalash ma‘nosini anglatadi. Taniqli folklorshunos olimlardan V.M.Jirmunskiy va H.T.Zarifov o‘zbek xalq og‘zaki ijodidagi dostonlarni “Qahramonlik eposi” deb ataganlar.⁷⁹ Epos tarixiy voqealar va afsonaviy elementlarni uyg‘unlashtirib, xalqning ma‘naviy va moddiy merosini shakllantiradi. Shu sababli epos nafaqat badiiy asar, balki xalq og‘zaki ijodi namunasining tarixiy va madaniy manbasi sifatida katta ahamiyatga ega.

Roman esa (fr. “roman guruhiga mansub tillarda yozilgan asar”, “yangi”) nasr usulida yozilib, hajmi jihatdandan hikoya, qissa va boshqa janrlardan ajralib turadigan eposning katta janri.⁸⁰ Epos tadqiqodchisi E.A.Karimov Gi de Mopassan (“Roman olamning falsafiy konsepsiyasi asosida yuzaga keladi”) ta‘rifiga asoslanib, “Olamning yaxlit falsafiy konsepsiyasi yo‘q asar roman bo‘lolmaydi”, - deydi va davom etib yozadi: “Roman - bu olam va tarixga, jamiyat va bashariyatga, uning muammo va tashvishlariga, urush va sulhlariga, siyosiy va sinfiy jang-jadallariga, qo‘zg‘olon va inqiloblariga, ulkan va kichik voqealariga ochiq qaratilgan adabiy-badiiy sistema, yirik badiiy shakl. Faqat roman emas, romanda tasvirlangan bosh qahramon ham, uning qalb va fikri olamga, koinotga qaratilgan”.⁸¹

Qahramonlik eposlar sarasiga kiruvchi “Alpomish” dostoni xalqning etnik birlik ramzi sifatida xizmat qiladi. Unda qahramonlarni tasvirlash orqali xalq jipslashadi, o‘zligi anglanadi. Shu tariqa qahramonlik eposlari milliy birlikni mustahkamlab, yosh avlodni yurtga sadoqat va fidoyilik ruhida tarbiyalaydi, xalqlarni birlashtiruvchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Qadim tarix sahifalari orasida har bir yulduz o‘z sirini saqlaydi. Shu yulduzlar ostida shakllangan davr va jamiyat hayoti, ularning qarorlari va kechinmalari bugungi kunda ham o‘z o‘rniga ega. Primqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” romani aynan shunday kechinmalarni kitobxonga taqdim etadi. O‘quvchi roman orqali nafaqat tarixiy voqealarni, balki o‘sha davr insonlarining ruhiy dunyosi va his-tuyg‘ularini ham his qilishi mumkin. Shu bois “Yulduzli tunlar” tarixiy roman sifatida qimmatli bo‘lish bilan birga, badiiy ifoda vositalari orqali o‘quvchini roman muhitiga chorlovchi asardir.

⁷⁹ Jo‘rayev M, Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish. - Toshkent:Barkamol fayz media 2017. - 136 B

⁸⁰ Matchonov S, Sariyev Sh. Adabiyot. - Toshkent:Yurist-Media markazi 2010. - 58 B

⁸¹ Umarov H.Adabiyotshunoslik nazariyasi. - Toshkent:A.Qodiriy nomidagi xalq merosi 2004. - 213 B

O'zbek adabiyotida badiiy va tarixiy motivlarni birlashtirgan ikki asar - "Alpomish" doston va Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" romani - bu jihatdan o'ziga xos uyg'unlikka ega. "Alpomish" dostoni bosh qahramoni Hakimbek yetti yoshda Asqar tog'ining cho'qqisini bobosi Alpinbiydan qolgan parli yoyda mo'ljalga uradi:

"Ana shunda Hakimbek shul o'n to'rt botmon yoyni qo'liga ushlab, yetti yashar bola ko'tarib tortdi, tortib qo'yib yubordi. Yoyni o'qi yashinday bo'lib ketdi. Asqar tog'ining katta cho'qqilarini yulib o'tdi, ovozasini olamga yetdi. ...Shunda barcha xaloyiq yig'ilib kelib aytdi: "Dunyoda bir kam to'qson alp o'tdi, alplarning boshlig'i Rustami doston edi, oxiri bu Alpomish alp bo'lsin. To'qson alpning biri bo'lib sanaga o'tdi", - dedi".⁸² "Yulduzli tunlar" tarixiy romani bosh qahramoni Bobur mirzo ham o'n ikki yoshida yigitlik mashqlarini puxta egallayotgan yosh mirzolaridan edi:

"Kamonga chapdastlik bilan o'q o'rnatdi va chopib borayotgan ot ustidan nishonga otdi. Yoy o'qi nishon yog'ochiga "taq" etib urilgani baralla eshitildi...

- Bilagingizda kuch ko'p, amirzodam! Sherpanjasiz. Podshoh hazratlari sizni Bobur deb ataganlari bejiz emas. Bobur arabcha sher demakdir".⁸³

Yuqorida keltirilgan har ikki asardagi parchadan anglashiladiki, epos va roman qahramonlari o'z xususiyatlari va qobiliyatlari sabab jismiga mos ism bilan ataladi.

Eposda qahramonning o'n to'rt yoshdayoq yigitlik mas'uliyatini zimmasiga olishi, uning Barchinni - beshkirti qilingan yorini - Qalmoq yurtidagi alplardan ozod etish uchun Toychixon mamlakatiga o'tlanishi xalq epik tafakkurida jasorat va vafo timsoli sifatida namoyon bo'ladi:

"...shunda Shohimardon piri Hakimbekka oy Barchinni atashtirib, beshkirti qilib: "Bu ikkovi er-xotin bo'lsin, Hakimbek bilan hech bir kishi barobar bo'lolmasin, omin ollohu akbar", - deb fotihani beriga tortdi".⁸⁴ Bu safar nafaqat bir qizni qutqarish, balki elning sha'ni, urug'ning g'ururi yo'lida qilinadigan mardona yo'ldir.

Romanda esa Bobur mirzoning kurashi tarixiy asosda davom etadi. U Samarqandga yurish boshlarkan (Sulton Ali mirzo bilan tuzilgan bitim asosida), "Bobur besh yoshligida unga Samarqand podshosi Sulton Ahmad mirzoning o'rtancha qizi Oyisha begimni unashtirib qo'yishgan edi".⁸⁵, bo'lajak yorini Boysunqur mirzo asoratidan qutqarish lozimligini anglashiga ichki hissiy kuch ham turtki bo'ladi. Bu holat Boburning siyosiy mas'uliyati bilan shaxsiy vafo tuyg'usi bir nuqtada uchrashishini ko'rsatadi.

Har ikki asarda shunday jihat borki, bu ayol obrazi, ya'ni bu obraz orqali qahramonning kuchli bo'lishi, maqsadiga intilishi va sinovlardan o'tishida muhim bo'g'in hisoblanadi. Qahramonlik eposida Qaldirg'ochoyim obrazi voqealar rivojida muhim turtki beruvchi kuch sifatida maydonga chiqadi. U akasi Alpomish yori Barchinni Qalmoq alplaridan qutqarish kerakligini uqtirgan hamda unga ishonch bergan timsollardan biridir. "Yulduzli tunlar" romanida Xonzada begim obrazi ham xuddi shunday ma'naviy tayanch vazifasini bajaradi. U Bobur mirzoning siyosiy qarorlarida, hayotiy tanlovlarida katta rol o'ynaydi. Xonzoda begim nafaqat opalik mehrini, balki davlatparvarlik fazilatini ham namoyon etadi. Farq shundaki, Qaldirg'ochoyim doston poetikasiga xos ravishda ruhlantiruvchi, jasoratga undovchi timsol bo'lsa, Xonzoda begim tarixiy roman tabiatiga mos tarzda siyosiy fikri teran, mas'uliyatni o'z zimmasida his qiladigan obraz sifatida talqin etiladi.

Bosh qahramonga ko'mak beruvchi obrazlar syujet rivojida muhim rol o'ynaydi. Shunday obrazlardan biri - Qorajon dostonida o'zining ruhiy uyg'unishi bilan ajralib turadi. U tushida musulmonlikni qabul qilgani tufayli Alpomish bilan do'st tutinadi. Qorajon Qalmoqdagi to'qson alpning biri. Surxayl mastonning kenja o'g'li. To'qson alp orasida faqat Ko'kaldoshgina kuch va mavqe jihatdan unga bosim kela oladi. Qorajon Alpomishga do'st, o'z onasi, akalari, Toychixon-u alp sheriklariga maslagi o'gay - ikki o't o'rtasida yongan qahramon. Qorajon shaxsi oddiy mezonlar qolipiga sig'maydi.⁸⁶ "Yulduzli tunlar" romanida esa shunga o'xshash rol Tohir obraziga tegishli. Asli quvalik bo'lgan bu yigit taqdir yo'li bilan Boburning lashkariga qo'shiladi. Jasorati hamda

⁸² Alpomish. O'zbek xalq qahramonlik dostoni. Aytuvchi: Fozil Yo'ldosh o'g'li. - Toshkent:Sharq 1998. - 18 B

⁸³ Pirimqul Qodirov. Yulduzli tunlar. - Toshkent:Yangi asr avlodi 2019. - 38 B

⁸⁴ Alpomish. O'zbek xalq qahramonlik dostoni. Aytuvchi: Fozil Yo'ldosh o'g'li. - Toshkent:Sharq 1998. - 17 B

⁸⁵ Pirimqul Qodirov. Yulduzli tunlar. - Toshkent:Yangi asr avlodi 2019. - 105 B

⁸⁶ Turdimov Sh. Etnos va epos. - Toshkent: O'zbekiston 2012. - 49 B

cheksiz sadoqati tufayli mirzoning eng yaqin odamlaridan biriga aylanadi. U Boburning har bir yurishida, g'alaba-yu mag'lubiyatida yonida bo'lib, mirzo umrining so'ngigacha unga sodiq qoladi:

“ - Badanimda... qon uyushib qolayotgandek... - dedi Tohirga.

Tohir uning yelkalarini, qo'llarini, keyin oyoqlarini sekin-sekin uqalay boshladi. Bobur bundan sal yengil tortganday bo'ldi-yu, ko'zini ochib yana osmonga qaradi. ... Bir lahzalik bu shirin his ketidan yana shafqatsiz bir qaltiroq bosib keldi-yu, yulduzli osmonni girdobiga olib, gir-gir aylana boshladi ... Tun yarimdan oshganda Tohirning o'kirib yig'lagani qorong'i bog'ni zir titratdi...”⁸⁷

Barchin muhabbatini sinov va tanlov orqali namoyon etsa, Mohim begim uni sabr va vafodorlik bilan isbotlaydi. Natijada har ikki asarda muhabbat jang maydonidagi jasoratdan kam bo'lmagan ishqiyl qudrat bo'lib izohlanadi. “Alpomish” dostonida Barchinning Qalmoq yurtida bo'lishi va unga uyulanishga da'vogarlik qilgan yetti alpga qo'yilgan shart voqeasi epik tasvir bilangina cheklanmay, chuqur ma'naviy-psixologik qatlamni ochib beradi. U ichki his bilan Alpomishni istasa-da, g'ururli qiz o'laroq o'z qarorini befarq qoldirmaydi. Bu holatni uning Qorajon bulan bo'lgan suhbatidan anglash mumkin:

“Mening to'rt shartim bor, shul to'rt shartimni qilgan kishiga tegaman. Xohi Alpomish qilib olsin, xohi qalmoqlarning biri qilib olsin, shul so'zimni xon to'ramga aytib bor...”⁸⁸ Barchin tomonidan belgilangan shartlar kuch sinovi bo'lishi bilan birga, haqiqiy yor kim ekanini aniqlovchi ma'naviy mezon vazifasini ham bajaradi. “Yulduzli tunlar” romanida Mohim begim obrazi muhabbat va sadoqatning tarixiy-siyosiy sharoitda sinovdan o'tgan namunasi bo'lib tasvirlanadi. Bobur hayoti uzluksiz yurishlar hamda ko'chmanchi turmush bilan kechadi. Shohlik an'analariga ko'ra, Gulruh begim va Dildor og'ochani ham nikohiga oladi. Shunday murakkab sharoitda Mohim begimning shoh Boburga bo'lgan muhabbati o'zgarmaydi: u kundoshlik azoblari, yolg'izlik va sog'inchni sabr bilan yengib, Boburni hurmat qilishda va qo'llab-quvvatlashda davom etadi. Mohim begim sadoqati bu yerda shaxsiy tuyg'u bilan birga buyuk tarixiy shaxs taqdirini anglash va unga ma'naviy tayanch bo'lish mas'uliyatini ko'rsatadi:

“Mohim Boburni: “Ko'z ochib ko'rgan tanho yorimsiz, jonimdagi jonsiz!” demoqchi bo'lib og'iz juftlab ko'rdi-yu, lekin atrofda gilardan uyaldi”.”⁸⁹

Eposda voqealar qahramonning jasoratini, irodasini va ma'naviy barqarorligini sinovdan o'tkazuvchi murakkab vaziyatlar orqali rivojlantiradi. Qalmoq alplaridan Ko'kaldosh va uning ukalarini halok bo'lishi Surxayl kampirning tashvishini oshiradi. Ona o'g'illarini yoqotgani alamiga chiday olmay, qasos olishni maqsad qiladi. Ammo taqdirning qudrati Alpomishni himoya qiladi. Keyinroq u Alpomishni Murodtepada zindonga tashlaydi (yetti yil davomida bandilikda bo'ladi). Biroq Alpomish eson-omonlikda o'z yurtiga qaytadi. Shu bilan parallel tarzda Bobur mirzo Hindistonga qilgan yurishi - Panipat jangida Ibrohim Lo'dining mag'lubiyati bilan yuzma-yuz keladi. Bu voqea Ibrohim Lo'dining onasi Malika Baydani farzandining xunini olishga yetaklaydi. U saroy oshpazlari orqali shoh Boburni zaharlashga urinadi, ammo Bobur qattiq zaharlanishiga qaramay omon qoladi. U o'z hukmini Malika Bayda ustidan shoh sifatida adolatli va dono qaror bilan amalga oshiradi.

Alpomish va Bobur davr me'yorlari hamda qahramonlik konsepsiyasini ochib beradi. Ikkala obraz ham ona g'amidan kelib chiqadigan intiqomga duch kelasa-da, ular jasorat va mardlik hamda ma'naviy qudrat va dono rahbarlikni o'zida aks ettiradi. Qahramonlik eposida Ultontoz - Alpomishning o'gay ukasi, qahramon zindonga tushirilgan yetti yil davomida taxt va yurtdagi hokimiyatni o'z qo'lga oladi. Hatto Alpomishning ayoli oy Barchinga ham da'vogar bo'ladi. Kutilmagan paytda Alpomish Qultoy qiyofasida qaytadi, Ultontozning rejasini yo'qqa chiqarib, o'z o'rnini qayta tiklaydi. Bu holatda asosiy nuqta - qahramonning qaytishi va adolatning tiklanishi. Tarixiy roman voqealarida esa Bobur mirzo Samarqandni qo'lga kiritganida uning sog'ligi yomonlashib, uning o'lgani haqida mish-mishlar tarqaladi. Bu vaziyatdan siyosiy manfaatdorlar - Ahmad Tanbal va Ali Do'stбекlar foydalanib, uning ukasi Jahongir mirzoni taxtga chiqaradilar. Aynan shu paytda shaxsiy kuch emas, balki ittifoqdoshlar hukmronlikni belgilaydi.

⁸⁷ Pirimqul Qodirov. Yulduzli tunlar. - Toshkent:Yangi asr avlodi 2019. - 653 B

⁸⁸ Alpomish. O'zbek xalq qahramonlik dostoni. Aytuvchi: Fozil Yo'ldosh o'g'li. - Toshkent:Sharq 1998. - 120 B

⁸⁹ Pirimqul Qodirov. Yulduzli tunlar. - Toshkent:Yangi asr avlodi 2019. - 649 B

“Alpomish” dostonida alplik va avlodiy merosning ahamiyati shajara orqali aniq namoyon bo‘ladi. Dovonbiy - Alpinbiy - Boybo‘ri/Boysari uchligida bir kichik halqa - bo‘g‘in yopolib, harakat to‘xtaladi (to‘xtalmaydi). Bo‘g‘in ichida ma‘lum tin olish payti yotadi (bu shaharada Boybo‘ri/Boysari farzandsiz edi, deb ifodalanmoqda). Go‘yoki bir odamning umri kabi, tug‘ildi, o‘sdi, yakun topdi deyilganidek, bir bo‘g‘in hayoti ham ma‘lum yakuniy shaklga kiradi. Lekin bu hayot to‘xtadi degani emas. Muhimi, ushbu jarayonda har bir bo‘gin (bo‘g‘inni tashkil etuvchi avlodlar birligi), bo‘g‘im (bo‘g‘inlar birligi), halqa (bo‘g‘imlar birligi) a‘moli - missiyaning alohida qiymatga egaligida.⁹⁰ Faol avlodlar - Alpinbiy va Alpomish + Barchinlar o‘rtasida ham keskin farq bor. Alpinbiyning yolg‘izligi uning saltanati - davlati tolei, taqdiridagi kemtiklikdan nishona. Alpinbiy davrida mamlakat fuqarolari - etnos, alpga munosib emas edi. Ular alpni qo‘llab-quvvatlash darajasida faollasha olmadi. Yolg‘iz alpning faolligi sust ommani jonlantirilmadi. Alpomish aksincha Barchin, Qultoy, Qorajon, Boychiborga suyanadi. Asosiy kuch - Alpomish va Barchin birligida, bu qutblarning qovushganida.⁹¹ Bu pog‘onali tartibda meros, kuch, alplik va qahramonlik xususiyatlari avloddan avlodga o‘tadi. Shuningdek, har bir asosiy shaxsiyatning o‘z davrida jamiyat va yurt oldidagi mas‘uliyatini ta‘kidlaydi. Tarixiy roman “Yulduzli tunlar”da Zahiriddin Muhammad Bobur Amir Temurning beshinchi avlodi sifatida tarix sahnasiga chiqadi. O‘z yurtida shohlik qila olmagan bo‘lsa-da, u Hindistonda Boburiylar sulolasiga asos solib, davlat boshqaruvi va siyosiy strategiya orqali avlodlariga siyosiy va ma‘naviy meros qoldirdi. Amir Temur ham o‘zining sarkardalik va strategik salohiyati orqali mustaqil hokimliklarga barham berib, yirik va birlashgan siyosiy va ma‘muriy tuzilishga ega davlatni shakllantirdi. Ikki holatni taqqoslaganda Amir Temur va Boburning siyosiy faoliyati o‘xshash tamoyillarga tayanadi - markazlashgan yagona davlat tizimini yaratish.

Xulosa qilib aytganda, xalq og‘zaki ijodi qahramonlik eposi sanalmish “Alpomish” dostoni hamda Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” tarixiy romani o‘zbek adabiy tafakkurida ikki turli davr janrni ifodalasa-da, ularni birlashtiruvchi mushtarak jihat qahramonning shaxs sifatida gavdalanishi hamda uning tarixiy-ma‘naviy mas‘uliyatidir. Doston qahramonlari - Alpomish, Barchin, Qaldirg‘och oyim, Qorajon, Surxayl kampir, Ultontoz kabi obrazlar xalq idealini, etnik xotirani va epik qahramonlikni mujassam etgan bo‘lsa, roman qahramonlari - Bobur mirzo, Xonzoda begim, Mohim begim, Tohir, Jahongir mirzo, Ibrohim Lo‘di va uning onasi Malika Bayda singarilar tarixiy shaxs sifatida real siyosiy, ijtimoiy va ruhiy ziddiyatlar ichida tasvirlanadi. Mazkur qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, xalq og‘zaki ijodi va yozma adabiyot namunalari bir-birini inkor etmaydi, balki uzviy davomiylikda rivojlanadi. “Alpomish” dostoni milliy qahramonlik modelini yaratgan bo‘lsa, “Yulduzli tunlar” romani shu modelni tarixiy shaxs misolida tasvirlagan. Har ikki asar o‘zbek xalqining tarixiy xotirasi, milliy o‘zlik va qahramonlik konsepsiyasini shakllantirishda muhim adabiy-estetik manba bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Alpomish. O‘zbek xalq qahramonlik dostoni. Aytuvchi: Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li. - Toshkent: Sharq 1998. - 397 b.
2. Pirimqul Qodirov. Yulduzli tunlar. - Toshkent: Yangi asr avlodi 2019. - 654 b.
3. Turdimov Sh. Etnos va epos. - Toshkent: O‘zbekiston 2012. - 94 b
4. Jo‘rayev M, Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish. - Toshkent: Barkamol fayz media 2017. - 179 b.
5. Matchonov S, Sariyev Sh. Adabiyot. - Toshkent: Yurist-Media markazi 2010. - 367 b.
6. Umarov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. - Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi 2004. - 264 b.

⁹⁰ Turdimov Sh. Etnos va epos. - Toshkent: O‘zbekiston 2012. - 10 B

⁹¹ Turdimov Sh. Etnos va epos. - Toshkent: O‘zbekiston 2012. - 19 B